

**De binnenwereld
is even reëel als
de buitenwereld**

Willy DUPONT

**De binnenwereld
is even reëel als
de buitenwereld**

ETTY HILLESUM

 **CARMELITANA**

*Aan onze zoon Steven
aan mijn ouders*

©Carmelitana, Gent (www.carmelitana.be)

ISBN: 978-949-2434-28-9

Wettelijk Depot: D/2022/0770/03

Kaftfoto: Ety Hillesum, 26 jaar (met dank aan Collectie Joods Museum,
Amsterdam)

NUR: 707

Vormgeving: Press Point.be, Kluisbergen

Druk: BestinGraphics

Inhoud

VOORAF	7
VERANTWOORDING	9
KENNISMAKING	13
- Leven	13
- Joden in Amsterdam en Westerbork tijdens Wereldoorlog II	21
- Nagelaten geschriften	23
DAGBOEKEN EN BRIEVEN	27
1 <i>Vooruit dan maar!</i> (9 maart 1941)	28
2 <i>Du sollst wollen!</i> (10 maart 1941 - 26 maart 1941)	33
3 <i>Stilstand ... en dan verdiepen</i> (8 juni 1941 - 3 oktober 1941)	42
4 <i>Jezelf laten omvatten door het leven</i> (4 oktober 1941 - 13 december 1941)	56
5 <i>Gestadig groeiproces</i> (14 december 1941 - 13 maart 1942)	69
6 <i>Dat leven van die anderen</i> (16 maart 1942 - 30 april 1942)	82
7 <i>Opgaan in dit stuk leven</i> (18 mei 1942 - 18 juni 1942)	93
8 <i>Men kan menswaardig lijden</i> (19 juni 1942 - 29 juli 1942)	103

9	<i>Ik heb het zo lief gekregen, dat Westerbork</i> (31 juli 1942 - 13 oktober 1942)	120
10	<i>We staan hier voor diepere vragen</i> (28 oktober 1942 - 7 september 1943)	128
	UITZICHTEN	144
	BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE	162

VOORAF

- Om Etty Hillesum ook buiten de citaten zo getrouw mogelijk weer te geven, worden ook in de lopende tekst vaak haar eigen woorden (uit de betrokken periode) gebruikt. Ze staan meestal cursief om ze meteen herkenbaar te maken, en zonder aanhalingstekens om het vlot lezen niet te hinderen.

- De spelling van de citaten uit Etty's geschriften wordt niet gemoderiseerd, enkel worden de juiste accenten geplaatst (bv. ó voor ò).

- De getallen tussen ronde haakjes (...) achter de citaten verwijzen naar de paginanummers van Etty's dagboeken en brieven, zoals opgenomen in hun laatste publicatie in **Etty Hillesum, Het verzameld werk 1941-1943**, Amsterdam: Balans, 2012, zevende herziene en aangevulde druk, 2021, 901 blz. In de voetnoten wordt dit boek aangeduid als VW.

- De verwijzingen naar een vindplaats in één van de 10 'Etty Hillesum Studies' (afgekort als EHS) geven niet de titel aan (met plaats, uitgeverij en jaartal), maar het nummer van deze studies, bv. EHS-4, 58. De volledige titels staan vermeld in de bibliografie.

- Om de toegankelijkheid te bevorderen én de omvang van dit boekje te beperken worden anderstalige (vooral Duitse) teksten – enkel – in vertaling weergegeven, behalve wanneer ze eenvoudig te begrijpen zijn.

Zelfs dit kleine boek kan je niet op je eentje schrijven; daarom mijn enthousiaste dank – om uiteenlopende redenen – aan Elise Hermans, Maarten Messiaen, Carlos Noyen, Geert Schiettecatte en Ann Vermeire.

VERANTWOORDING

Zelfs in doodsbangе tijden en op benauwende plekken kan een mens meer mens worden en een nieuwe wereld beginnen. Etty Hillesum is er een uitzonderlijk voorbeeld van, maar tegelijk toont ze hoe universeel geldig ieders gewone leven wel kan zijn. Daarom is ze het type mens door wie we ons kunnen laten inspireren, nu de grote spirituele meesters voor velen zo onbereikbaar lijken. Vooral haar ervaring ‘*De binnenwereld is even reëel als de buitenwereld*’ is vandaag een relevante sleutel tot haar leven en haar geschriften, nu al tachtig jaar na haar dood, op 29-jarige leeftijd, in Auschwitz.

1. Etty Hillesum wordt vaak gesitueerd naast andere sterke figuren¹ met een verwante persoonlijkheid, ervaringswereld of gedachtengoed, maar die gelijkenissen doen niets af aan haar onmiskenbare uniciteit. Haar dagboeken en brieven illustreren een ongeziene openhartigheid en moeiteloze diepgang.

Met een benijdenswaardige authenticiteit en trouw aan zichzelf heeft Etty zowel haar dagelijks leven vorm gegeven als consequente² en compromisloze levenskeuzes gemaakt.

1 D. Bonhoeffer, D. Sölle, V. Frankl, S. Weil, P. Levi, A. Frank, E. Levinas, T. Merton, ...

2 Vaak zegt ze iets als: *Per slot weet je deze dingen wel, maar je moet ze ook léven.*(383)

Velen herkennen zich in Etty Hillesum, al vanaf de eerste regels, dank zij haar gewone taal, vertelstijl en thema's. Haar dagboeken en brieven lijken op de onze. Elke lezer/es kan zich een beeld en mening vormen doordat Etty's geschriften heel toegankelijk³ en helemaal niet theoretisch zijn. Haar taal, die bijna spreektaal is, moet niet ontleed of uitgelegd worden.

Je kan haar niet in een hokje stoppen. Alle pogingen om er een vertrouwd etiket op te plakken of haar voor de eigen kar te spannen zijn mislukt: Etty is geen mystica of heilige, geen martelares of heldin, geen denker of schrijfster, geen bekeerlinge of idealiste, geen feministe, gids, coach of raadgever. Authenticiteit verdraagt geen etiket. Terecht wees J.G. Gaarlandt op '... het gevaar dat alle intellectuele overwegingen en alle canonisering van haar dagboeken het zicht op Etty ontnemen.'⁴ Daarom de vele citaten.⁵

Ze is niet het eigendom van specialisten en wetenschappers; ze ontgoochelt beiden. Een onopgeloste vraag gaat ze niet te lijf met het hoofd, het denken, maar laat ze rusten *voor later*, wanneer nieuwe ervaringen misschien iets zullen bijbrengen. Etty leidt ons binnen in de alledaagse en verwarde wereld van een jonge Joodse vrouw tijdens de tweede wereldoorlog die probeert haar eigen weg te vinden in haar lastig leven, dat in korte tijd ongekende dimensies krijgt.

3 ... behalve de vele Duitse citaten. Het Duits was na WO I cultureel ingegroeid in Nederland (vooral in Joodse kringen); het was de taal van veel van Etty's lectuur en van haar therapeut en vriend Spier.

4 Jan Geurt Gaarlandt, 'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn', in 'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn', Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum, Amsterdam: Balans, 1989, XI.

5 Veel citeren is geen vlucht voor een eigen visie of analyse, maar is respect voor de geciteerde auteur!

Etty's dagboeken en brieven vertonen zulke diverse en rijke facetten, dat het onmogelijk is om haar recht te doen. Niemand kan Etty mentaal in één samenhangend beeld vatten. Ze is vrij controversieel, ambivalent en soms wat tegenstrijdig of ondoorgrondelijk. Rond Etty zal altijd een mysterie blijven hangen, dat liever te koesteren dan te bestrijden is. Hoewel ze almaar gemakkelijker lijkt te schrijven, voelt het nog vaak aan als voorlopig, onvolledig en onafgewerkt; een dagboek is maar een reeks momentopnames.

Dat elke lezer/es zich in haar kan herkennen, houdt wel het gevaar in dat men soms iets van zichzelf leest, iets wat er niet staat. Herlezen dus, want met Etty Hillesum is men nooit klaar.⁶

2. Etty Hillesum wordt hier niet thematisch voorgesteld en geanalyseerd, omdat de boeiende samenhang van het geheel dan verborgen blijft. Voor deze 'inleiding' lijkt een beeld van haar volledig parcours geschikter.

Dit boek is daarom chronologisch opgezet en volgt Etty's lastige en grillige ontwikkelingsweg, waarbij de diverse thema's onderweg vanzelf wel, herhaaldelijk, aan bod komen. De vele levensdraden, die ze *continuïteiten* noemt, raken organisch met mekaar verbonden tot ze één sterk levenssnoer vormen. Het nadeel van deze werkwijze is dat deze kennismaking het van-de-hak-op-de-tak-patroon van een dagboek vertoont,

6 Voor Etty geldt hetzelfde als wat ze over Rilke schreef: *Van Rilke "komt men niet terug", als men hem werkelijk goed gelezen heeft. Wanneer men hem niet gedurende een heel leven met zich meedraagt, heeft het überhaupt geen zin hem te lezen.*(256)

waardoor het aan didactische overzichtelijkheid wat inboet, maar de vraag is of dit wel onze eerste bekommernis moet zijn.⁷ De indeling in 10 hoofdstukken houdt eveneens verband met de onregelmatige golven die men in Etty's ontwikkeling kan onderscheiden, en ontsnapt dus niet aan enige subjectiviteit. Al wie over Etty Hillesum schrijft laat zijn subjectieve sporen na, precies daarom moet men haar zélf lezen.



Dit boek geeft in zijn eerste deel een kennismaking met Etty Hillesum, haar leven, omgeving en werk. In het centrale tweede deel wandelen we chronologisch door haar dagboeken en brieven, die met veel citaten dichterbij worden gehaald. Het derde deel tenslotte geeft enkele aanzetten om de nalatenschap van Etty vandaag en morgen vorm te geven.

7 Etty bleef daar zelf rustig bij: *het klare overzicht over de verschillende gebieden moet bij mij later nog komen.* (477)

KENNISMAKING

Leven

1. Etty Hillesum werd op 15 januari 1914 in Middelburg (NL.) geboren, met de Joodse naam Esther.

Haar Joodse Russische moeder Riva (Rebecca) Bernstein was in 1907 gevlucht voor de pogroms en kwam als zgn. lerares in de Russische taal naar Amsterdam. Ze huwde in 1912 met Louis (Levie) Hillesum, die (cum laude) klassieke talen had gestudeerd. Hij werd als leraar aangesteld, achtereenvolgens in Middelburg, Hilversum, Tiel, Winschoten, en uiteindelijk in 1924 in Deventer, waar hij rector werd. In november 1940 werd hij door een anti-Joodse maatregel uit zijn functie ontheven.

Na Etty werden nog twee begaafde zonen geboren: Jaap (Jacob) op 27 januari 1916 en Mischa (Michael) op 22 september 1920. Jaap werd geneesheer, Mischa ontplooidde zich als een zeer getalenteerd pianist. Mischa werd als schizofreen beschouwd en Jaap als manisch-depressief; beiden werden wel eens in een psychiatrische inrichting opgenomen. Etty had een warme relatie met Mischa, voor wie ze zich erg bezorgd toonde, maar helemaal niet met Jaap.

2. Volgens getuigen waren de Hillesums naar binnen gericht en namen ze slechts beperkt deel aan het leven van een joodse gemeente, waar ze toch nog tot 1941 ingeschreven bleven. Etty's overgrootoom was opperrabbijn, en vader Hillesum had de opleiding tot rabbijn voor de helft gevolgd, maar toch kreeg

Etty geen joods-gelovige opvoeding; vader Hillesum keerde zich volgens getuigen af van Joodse kringen, al bleef hij betrokken bij het joods godsdienstonderwijs.¹ Het gezin was volledig geassimileerd, maar op beslissende momenten moet Etty, zoals veel niet-praktiserende Joden, zich toch beschouwd en ervaren hebben als behorende tot het Joodse volk.²

3. Vader Hillesum was een stille kamergeleerde, klein van gestalte, wat teruggetrokken en stoïcijns, maar vol (Joodse) humor. In zijn vakgebied was hij veeleisend, ook voor zichzelf. Hij werkte ook op zaterdag, en zelfs in kamp Westerbork bleef hij nog studeren en les geven. Of hij zijn gezin veel leiding heeft gegeven is zeer de vraag; misschien gaf hij er niet om, want zijn lijfspreuk was ‘ogge nebbisj’ (het maakt niet uit wat je doet), waarover Etty schrijft dat ze *de domper* op haar hele jeugd geweest was. Ook van hun moeder konden de kinderen niet veel opvoedkundig houvast verwachten; ze had een traumatisch leven in Rusland achter de rug, ze was druk, extravert, dominant en vooral chaotisch.

Je breekt hier je nek over de onopgeloste problemen over snel wisselende stemmingen, het is een chaotische en droevige toestand, die zich weerspiegelt in de uiterlijke chaos van de huishouding. (84)

De kinderen kregen bijgevolg (te) veel vrijheid, waardoor ze hun eigen weg alleen moesten zoeken.

1 Els Boon & Han Lettinck, Etty Hillesums Winschoter jaren (1918-1924) en de mensen die haar omringden, in EHS-5, 184. – Judith Koelemeijer, Etty Hillesum. Het verhaal van haar leven, Amsterdam: Balans, 2022.

2 ... *mijn oerinstincten van Jood.* (19) – *Ik ben zo blij dat hij een Jood is en ik een Jodin.* (372)

4. Aangezien haar beide broers (en ook haar vaders zus) psychisch kwetsbaar waren, en misschien ook wegens de aard van haar moeder, hoeft het niet te verwonderen dat Etty zich soms zorgen maakte over haar eigen geestelijke gezondheid.³ Leg daar haar vrij en chaotisch leven naast en haar aangeboren nieuwsgierigheid, en men begrijpt dat ze zich tot een therapeut als Julius Spier wendde. Anderzijds had ze toch ook een gezonde, zelfs artistieke, gevoeligheid. Er was heel wat talent en er was veel mogelijk ten huize van de Hillesums.⁴ Etty had een literaire begaafdheid, een grote openheid voor de hele buitenwereld, en een benijdenswaardige authenticiteit. Deze kwaliteiten heeft ze kunnen ontwikkelen binnen het gezin, daarvoor had ze Spier niet nodig; er was dus meer dan alleen maar chaos. Hoewel Etty zich aanvankelijk erg negatief uitliet over het gezin⁵ (vooral over haar moeder), werd ze stilaan begrijpender⁶, en kwam ze in Westerbork zelfs tot een zorgzame en milde houding jegens haar beide ouders.⁷

5. Etty Hillesum leerde op school Hebreeuws en was een tijdje lid van een Joodse (zionistische) jeugdbeweging. Van 1932 tot 1939 studeerde ze met vrucht rechten in Amsterdam. Ze woonde er op kamer, vanaf maart 1937 bij de accountant

3 *Ach ja, ik zal ook wel gek zijn, net als ons hele gezin.* (3)

4 *Het geestelijk kapitaal ligt hier voor het grijpen.* (85)

5 *Je wordt uitgemoord door kleinigheden en aan het belangrijkste komt men niet toe.* (84)

6 *... dat mijn ouders overweldigd zijn geweest en het steeds meer zijn, onder de eindeloze gecompliceerdheid van dit leven, en dat ze nooit een keus hebben kunnen doen.* (207)

7 *Van vader en moeder beleef ik veel plezier, ieder slaat er zich op de eigen manier doorheen, ik bewonder het heel erg.* (666)

Hendrik (Han) Wegerif aan de Gabriël Metsustraat 6.⁸ Ze was de ‘femme d’honneur’ van deze 58-jarige weduwnaar, en werd zijn partner. Etty volgde ook cursussen Slavische talen in Amsterdam en Leiden. In de Russische taal, die ze natuurlijk met haar moeder kon oefenen, ging ze ook zelf privé les geven.

Tijdens haar studies verkeerde Etty in een links, antifascistisch studentenmilieu. Maar ondanks haar politieke en sociale interesses trad ze, uit argwaan, niet toe tot een politieke partij.⁹

Over haar privéleven is enkel bekend dat ze heel wat vrienden had, onder wie de schrijver Klaas Smelik, waarmee ze in 1936 een relatie had, en bij wie haar dagboeken later zouden terechtkomen. Haar *uiterlijke levensomstandigheden* vond ze zelf *ideaal*, beter dan de 90% arme Joden toen in Amsterdam. Etty vertelt nergens dat ze financiële of materiële zorgen zou gehad hebben.

6. Op 3 februari 1941 kwam Etty Hillesum via vrienden als ‘lesobject’ in contact met Julius Spier aan de Courbetstraat 27. Spier werkte als psycho-chiroloog, d.w.z. hij gaf zijn (vooral vrouwelijke) ‘patiënten’ psychologische diagnoses en begeleiding door handlezing. Hij was een 54-jarige Duitse Jood, die enkele jaren opleiding genoten had bij C.G. Jung in Zwitserland. Na zijn echtscheiding verloofde Spier zich met zijn leerlinge Hertha Levi. In 1939 week hij legaal uit naar

8 Aan het huidige Museumplein, met links het Concertgebouw en rechts het Rijksmuseum.

9 ... *politieke gesprekken, die alleen dienen om onze haat te lozen.* (21) – *De politici: de verdelers en de heersers, de dichters: de bemiddelaren en de dienaars.* (203)

Amsterdam; Hertha was al vroeger naar Londen getrokken, maar ze bleven met elkaar in nauw briefcontact.

De proefsessie ‘chirologie’ moet Etty erg bevallen zijn, want ze bleef Spier¹⁰ bezoeken (amper 10 minuten fietsen) en op zijn advies begon ze op 9 maart 1941 een dagboek¹¹. De verhouding therapeut-patiënte, die zich uitbreidde tot het spirituele vlak, werd al snel gekleurd door hun wederzijdse persoonlijke interesse en aantrekking, zodat er een affectieve relatie uit groeide. Haar worsteling met deze relatie heeft Etty in haar dagboeken herhaaldelijk en heel uitvoerig uit de doeken gedaan. Eens deze worsteling ‘opgelost’, kon ze helemaal haar eigen weg gaan.

7. Etty bleef haar dagboeken – in een onregelmatig ritme – schrijven tot 13 oktober 1942. Van de tijd erna resten ons enkel haar brieven. Ze had dan al een ongewoon snel en ingrijpend ontwikkelingsproces achter de rug, ze was op 30 juli 1942 vrijwilligster geworden van de Joodse Raad in het doorgangskamp Westerbork, en Spier was op 15 september 1942 overleden.

De toenemende maatregelen tegen de Joden in 1942 confronteerden Etty meer en meer met haar Jood-zijn, en hebben ongetwijfeld bijgedragen tot haar Joods zelfbewustzijn.¹²

10 Spier werd door sommigen als een charlatan, vrouwenversierder enz. voorgesteld; ondanks zijn zwak voor vrouwen, heeft hij toch een niet te onderschatten invloed gehad op Etty, die tegelijk zijn secretaresse, patiënte en minnares was.

11 Etty heeft haar dagboeken nooit door Spier laten lezen, wat hij helemaal niet prettig vond (VW 446).

12 Piet Schrijvers, Etty Hillesum in joodse contexten, *in* EHS-1, 38.

Opmerkelijk echter is dat ze weigerde in te gaan op de vele gelegenheden om onder te duiken¹³. De keuze om al dan niet in het verzet te gaan, onder te duiken of gedeporteerd te worden, zorgde voor verdeeldheid onder de Nederlandse Joden; maar de meesten hadden niet eens de mogelijkheid om te kiezen. En als iemand uit kamp Westerbork ontvluchtte werden meerdere andere kampbewoners gestraft door hen op de volgende deportatietrein te zetten.¹⁴

Vanuit Westerbork kwam Etty nog driemaal terug naar Amsterdam, nl. gedurende een week, elf weken en zes maanden. Vóór 5 juni 1943, haar laatste aankomst in Westerbork, had ze driemaal ongeveer twee weken in dat kamp verbleven. Begin juli 1943 verloor Etty haar beschermde status van medewerkster van de Joodse Raad en werd ze een gewone kampbewoonster, en dus blootgesteld aan het risico op deportatie.

Zoals veel Joden werden Etty's ouders en Mischa in januari 1943 verplicht om naar Amsterdam te verhuizen om vervolgens, bij de grote razzia van 20 en 21 juni 1943, naar kamp Westerbork gevoerd te worden. Alle vier werden op 7 september 1943 gedeporteerd naar Auschwitz. De ouders werden de dag van hun aankomst al vergast. Etty overleed, volgens de gegevens van het Rode Kruis, alleszins vóór 30 november 1943, maar het is onduidelijk of het om uitputting, ziekte of vergassing ging, Mischa op 31 maart 1944, en Jaap op 17 april 1945 tijdens een transport uit Bergen-Belsen.

13 Joden hebben nochtans de plicht tot *kiddush hachaim*, het redden/heiligen van het leven.

14 Philip Mechanicus, In Depot – Dagboek uit Westerbork, Laren: Verbum, 2008, 169, 304.

Etty's nagelaten geschriften verdienen nog verder onderzoek naar de Joodse aderen die er doorheen lopen.¹⁵ Etty was misschien Joodser dan ze zichzelf heeft gerealiseerd.¹⁶ Ze stierf als Jodin, maar – wat uitzonderlijk is voor Joden – niet zonder zich overvloedig en diepgaand gelaafd te hebben aan hoofdzakelijk christelijke bronnen zoals het Nieuwe Testament, Augustinus, Eckhart, e.a.¹⁷ Maar laten we haar Joods en christelijk gehalte niet op een apothekersweegschaaltje afmeten!

8. Ondanks haar wat chaotisch leven en soms licht hysterisch gedrag, en haar vrees voor een psychische ziekte, was Etty Hillesum vrij evenwichtig. Hoewel ze haar natuur *meer tot introversie geneigd* vond, beschouwde ze zichzelf toch als *gelijkvloers*; ze sprak weinig over zichzelf, zodat vele vrienden later totaal verrast waren bij de publicatie van haar dagboeken. Enkele getuigen beschrijven haar als opgewekt, warm, aangenaam in groep, met een lichte stem en gevoel voor humor, hetgeen spoort met wat ze zelf vertelt over haar *zeer meegaand karakter, op het zachtmoedige af zogezegd*. In haar teksten komt ze soms geëxalteerd en romantisch over, en ze kan enthousiast vertellen over het uit eten gaan bij vrienden en het genieten van huiselijke muzikuitvoeringen.

Al was ze ietwat terughoudend, in haar levensstijl was Etty vrij onconventioneel, wat het mogelijk maakte om uit te

15 Schrijvers brengt enkele Joodse kenmerken aan die verder onderzoek verdienen: P. Schrijvers, o.c., 43 e.v.

16 P. Schrijvers, o.c., 55 – Moeten we geen onderscheid maken tussen haar Joodse identiteit en het joods geloof?

17 In haar dagboeken vermeldt Etty nergens dat ze joodse religieuze of filosofische werken las. Enkel in één brief wordt de Talmoed vermeld.

groeien naar een volle autonomie. Haar vader vond haar in de periode 1941-43 veranderd van ‘wuft en speels’ naar ‘ernstig en vergeestelijkt’. Dit laatste stemt overeen met haar ‘stralend’ voorkomen in de ogen van velen, het laatste jaar.

Etty was geen heldin of heilige, ze was niet altijd geliefd en werd wel eens melodramatisch, zielig, maar vooral arrogant genoemd.¹⁸ Haar werk in Westerbork mag niet overroepen worden – er waren nog andere helpende handen – en werd ook niet door iedereen gesmaakt.¹⁹

Wanneer ze zichzelf beschrijft, heeft ze het over haar *be-roemde intensiteit*, en erkent ze dat haar geslotenheid²⁰ en traagheid in discrepantie staan tot haar temperament, vlotheid, uitgelatenheid, spontaneïteit en vlugheid van begrip; ze had inderdaad een scherp waarnemingsvermogen en had de anderen snel door.

Over haar gezondheid geeft ze zelf af en toe wat inlichtingen: die was niet sterk; ze had vaak kwaaltjes als hoofd- en maagpijn en moeheid, ze slikte heel veel aspirines en was erg onder invloed van haar menstruatie-ongemakken²¹. Globaal stond ze vrij ‘lichamelijk’ in het leven, hetgeen doorwerkte in haar taal.

18 Anouta de Groot, Aandacht voor identiteit, spiritualiteit en verbondenheid, in EHS-1, 136.

19 ‘zij is erg emotioneel geweest en ik denk dat dat voor een heleboel mensen de zaak erger heeft gemaakt in plaats van beter’: J.W. Regenhardt, De weg naar Westerbork, in J.G. Gaarlandt, o.c., 201.

20 *Ik durf een ander nog niet goed aan te kijken* (309), zegt ze nog begin 1942.

21 Etty noemt zich in die dagen *maar half toerekeningsvatbaar*. Lees: Ria van den Brandt, ‘Is dat alleen maar die maandelijks buik?’: De cyclische spiritualiteit van Etty Hillesum, in EHS-6, 59-70.